

B 6893

Acél Zsuzsanna

"JÖVEL, HALÁL, MEGADNI NÉKÜNK
AZ UTOLSÓ VACSORÁT"

/Európai halál-képzet a közgondolkodásban
a 17. század utolsó harmadáig/

PhD. ÉRTEKEZÉS

1977.

Az értekezés a keresztény halál-kép módosulásának egyes vonásait követi nyomon egyházi magyar irodalmi szövegekben a 17. század utolsó harmadáig. Előzményként külföldi kutatási eredményekre támaszkodik: az I. fejezetben ikonográfiai elemzésekkel és a sírfeliratok tanúbizonyságai alapján vizsgálja az adott témát a korakeresztény időszaktól a 10. századig, a szervesen kapcsolódó görög, etruszk és római motívumok megemlítésével. A II. fejezetben - még mindig egyes ikonográfiai problémákkal együtt - a középkori és reneszánsz halálműfajok közismert csoportjának irodalmi vetületét kutatja. A III.-IV. fejezetben összekapcsolja a magyar irodalmi szövegeket az előzményekkel oly módon, hogy a motívumok továbbélését és átalakulását kíséri végig a magyar nyelvű kódexek halálról szóló részeiben, Lépes Bálint "Fényes Tükör"-fordításában és a Borbás-féle későbbi szövegvariánstan; végül mintegy százharminc 17. századi halál-szövegben /halotti beszédek és temetési búcsúztatók, pestis-traktátusok, imádságok/.

A vizsgált halál-kép számos ponton eltér a hirdetettől, a követendőnek mondottól, esetenként ellentétes is vele. Annak mintegy az "árnyéka"; a halálhoz való viszonyulás érzelmi oldala, amelyet a közgondolkodás társít a racionális, tudatosan irányított és ellenőrzött halál-képhez. Ezt a hétköznapi halál-képzetet csak a szövegek aprólékos elemzése és a bennük rejlő ellentmondások megvilágítása hozhatja felszínre. Kiemelkedő alkotók műveiben ritkán érnék tetten, középszerű szerzőknél viszont az inkongruencia gyakorta kimutatható; ők sokkal inkább képviselik a közízlést, munkáik

inkább tükrözik az átlagember vélekedését és tudattalan félelmeit.

Éppen ezért az értekezés elsősorban nem a kiemelkedő szerzőkre támaszkodik és egyházi szövegeket vizsgál: népszerű, sokak által ismert műveket /kódexek, "Fényes Tükör"/. Ezeken kívül a halotti beszédeket emeli ki a halál-irodalom választékából, mivel e műfaj áll magával a halál tényével és következményeivel a legközvetlenebb kapcsolatban.

Természetesen a műveltség nem minden esetben feltétele az érzelmi és gondolati szféra összhangjának; ütközésük a halál kérdésében nem egyöntetűen jellemző az adott korszakokban az átlagemberre sem - viszont olyan tendencia, amely a 6. századtól kezdve kimutatható és az idők folyamán mind erőteljesebben érvényesül.

Ez az állítás nem új. Az általam ismert szakirodalom megállapítja, hogy a halál napjainkhoz közeledve mind fenyegetőbb arculatot ölt; azonban nem elsődlegesen szövegekből - illetve amennyiben szövegeket vizsgál, nem populáris egyházi szövegekből - jut erre a következtetésre. Alberto Tenenti "Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento" című, összefoglaló jellegű munkája már épít erre a megfigyelésre, későbbi publikációiban meghatározó szemponttá teszi, ahogyan francia, amerikai és egyéb olasz szakirodalmi munkák is. Új eredménynek tartjuk, hogy az általunk tárgyalt, fent említettektől eltérő jellegű szövegek is ezt a tendenciát tükrözik.

Magyar nyelvű szövegeket ebből a szempontból tudomásom szerint senki nem elemzett. Kozáky István halál-

tánc-monográfiájában csupán érintőlegesen foglalkozik a kódexek egyes halál-szövegeivel. Lukácsy Sándor kutatatta az "ubi sunt"-motívum történetét és összefüggéseit a haláltánccal. Kecskeméti Gábor folyamatosan publikálja eredményeit a 17. századi halotti beszédek vizsgálatáról. Bitskey István és Kovács Sándor Ivár az Inchino-Lépes "Fényes Tükör" szövegével és közegével összefüggő kutatásokat folytat /a "Fényes Tükör" mint a magyar irodalmi barokk egyik jellemző műve már előkerült Koltay Kastner Jenőnél, foglalkozott vele Bán Imre és mások is/. Cláh Szabolcs jelenlegi kutatási területe Pesti György "Haláltáncéneke". A kódexek szövegeinek vizsgálatára vonatkozó kutatási eredményeket szinte lehetetlen felsorolni.

Az értekezés kapcsolódik ugyan a fenti szakirodalom eredményeihez, elsődleges célja azonban az említett tendencia igazolása a régi magyar irodalomban. A motívumok átalakulása /a Halál alakja, neve, a kezébe csak később adott fegyver, a "vadomori" szerkezetének tagadó formába való átfordulása, ahol már nem a halál, hanem az élet a viszonyítás alapja stb./, a kimutatható belső ellentmondások és az idáig vezető út feltérképezése adja az értekezés lényegét.

Egy sajátos középkori műfajt, a "haláltáncot" a Függelékben tárgyaljuk. Elhelyezését indokolja, hogy Pesti György elemzéséhez számos olyan kérdést is részleteznünk kellett, amelyek nem tartoznak szorosan a vizsgált területhez.

Az értekezés elsősorban összehasonlító filológiai módszereket alkalmaz, minden esetben szem előtt tartva a nemzetközi párhuzamokat. Hasznosítani igyekszik a hagyományos és modern hermeneutikai műhelyek eredményeit, elsődlegesen az olasz és a francia szakirodalmat.

Szakirodalmi kitekintésünket 1995-tel zártuk, ám az előzetes szakmai vitán elhangzottakat figyelembe véve a legújabb szakmunkák egyes eredményeit is felhasználtuk.

A halállal kapcsolatos kérdéseket /a Halál neve, megnevezése, külseje, természete, feladata, viselkedése, eredete, fegyverei, célja, megjelenésének módja és körülményei stb./ részletesen vizsgáltuk a honi és külföldi irodalomban, a vonatkozó elemeket és idézeteket a posteriori válogatva.

Sajátos szempontunk volt a dolgozat írásakor, hogy ne csupán a kontextusból kiszakított szövegeket elemezzük, hanem a mű egészét tekintve annak önellentmondásaiból, a szándékolt koherencia szándéktalanul inkoherenssé válásából, ennek okaiból vonjunk le következtetéseket.

A Függelékben intertextuális vizsgálatokat végez a disszertáció: egyrészt különféle haláltáncokból ugyanazt a figurát kiemelve /Eolond, Koldus, Gyermekek/ a kísérő szöveg megfogalmazási módjában keresi a halálkép átalakulásának bizonyítékait, másrészt a Holbein-metszetekhez tartozó latin, angol és olasz nyelvű kísérő szövegeket veti egybe, hozzájuk társítva a magyar verset.

Eredmények:

1./ A Debreceni- és a Lobkowitz-kódex egyik közös példájának /a spoletói leány története/ latin eredetije a "Speculum exemplorum"-ban található.

2./ A középkori halál-műfajokat és a rájuk jellemző sajátos fordulatokat vizsgálva /"ars moriendi" és "ars bene vivendi", "quatuor novissimi", "ubi sunt", "vadamori"-hierarchia, a "sárga" Halál, Atroposz, a Fúriák, a "bárka" stb./ az értekezés kimutatja, hogy ezek töredékei vagy lerövidített változatai hogyan, milyen kontextusban fordulnak elő magyar szövegekben. Különbösen fontos e szempontból a zárójelben felsorolt műfajok és motívumok sorrendjében az RMK I. 37, 303, 916 - az RMK I. 787 - az RMK I. 401, 1010-1011, 1074 - az RMK I. 284 és az RMK II. 428 - az RMK I. 569, 631 - az RMK I. 679, 758, és az RMK I. 612, 782 számú szöveg.

3./ Az első halál - második halál a korai középkor századaiban világos elkülönítése a Purgatórium-képzet kifejlődésével és az egyéni ítélet előtérbe kerülésével fokozatosan eltűnik. A viszonylag egyértelmű fel fogást /a testi halál mint szükségszerűség és az üdvözülés feltétele - a lélek halála mint a legfőbb rossz/ többféle, egymásnak ellentmondó halál-definíció váltja fel. A testi halál felveszi az Ördög jellemzőit /Pesti György/, és ennek fordítottja is végbemegy, azaz az Ördög veszi fel a Halál jellemzőit /"Fényes Tükör"/. Később az első és második halál meghatározását már nem

tartják alapvetőnek - magát a fogalmat kizárólag a "rossz" /testi/ halál értelmében használják /az 1600-es évek halotti beszédei/.

- A kódexek a halottat ábrázolják érzékszerveitől megfosztottként, a későbbiekben ez magának a Halálnak tulajdonságává lesz /azonos leírás Nyéki Vöröcs Mátyásnál, Darnolcz Kristófnál és Lápás Bálintnál/.

4./ A "vadamcri"-hierarchia tagadó formát ölt /nem kerülheti el a halált sem ... , sem ... /, majd helyét és szerepét az "ubi sunt"-formula veszi át, amely szintúgy típusokat jelenít meg és nem individuumokat /halotti beszédek/.

5./ A kódexek jellegzetessége, hogy nem közvetlenül a Bibliából merítenek, hanem azt valamely egyház- atya vagy tekintélyes szerző közvetítésével idézik és értelmezik. Ezzel szemben a "Fényes Tükör" és a halotti beszédek közvetlenül értelmezik a Bibliát és az idézett szerzőket. Ennek következményei:

- időben előre haladva az idézett szerzők száma drasztikusan gyérül /halotti beszédek/.

- a 16-17. század fordulóján kezdik elhagyni a források jelölését és megcsonkítják az idézeteket, amint ezt egy kiválasztott citátum sorsa bizonyítja a következő szövegekben: Szent Gergely /forrás/ -- Dionysius Carthusiensis -- "Fényes Tükör" -- Tobias Hend-scheliuß német fordítása a "Fényes Tükör" latinjából -- a "Fényes Tükör" Borbás későbbi átírozásában.

Ugyanezen jelenségnek másik példája a trákok

szokásairól leírtak szövegtorzulása /"Fényes Tükör" I. könyv -- RMK I. 612, 758, 787 és 880.

6./ A szegény Lázár és a dőzsölő Gazdag parabóláját /igazságtétel/ kiszorítja az irodalomból és az ábrázolásokból Jób története /hosszútűrés/: vö. "Fényes Tükör" és a halotti beszédek.

7./ A halál tényét, okát és következményeit egyén és közösség esetében eltérő módon ítélik meg a halotti beszédek. Érdekes ellentmondás, hogy az egyén halála sohasem Isten büntetéseként jelenik meg, hanem mint az élet fájdalmas /!/ következménye, a sokak halála /pestis/ viszont egyértelműen büntetés, Isten jogos haragjának a jele. Ennek sajátos fokozata, ahogyan a halotti beszédekben a 16-17. század folyamán a nemzethalál kérdése felmerül.

8./ Pesti György éneke nem haláltánc, hanem a "Mors de la pomme" kategóriájába tartozik.

A vers logikai elemzéséből következik, hogy a Pesti György megjelenítette Halál nem haláltánc-alak, hanem a "Mors de la pomme"-sorozat figurája. Ezt a megállapítást alátámasztja az ének szerkezete és - amennyiben egyáltalán tartható az a feltevés, hogy a Holbein-metszetekhez készült - Mâle bizonyítása, mely szerint Holbein sorozata maga sem haláltánc.

9./ A haláltánc elsődlegesen a városi középréteg műfaja. Ez az állítás legalább részben magyarázza,

hogy miért nincsen magyar haláltánc.

Az értekezés a megfelelő átalakítások után meg-
jelenetett a Balassi Kiadónál.

27

✓

~~szöveg~~
a telma 24. oldal